

SZENDREY ANITA

A BEREKSZÁSZI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZ VISZONTAGSÁGAI A SZOVJET CSAPATOK BEJÖVETE- LÉTŐL PÁSZTOR FERENC ELHURCOLTATÁSÁIG (1944–1949)

A Szovjetunió felbomlása teremtette meg a lehetőséget a Kárpátaljával kapcsolatos szabadabb kutatásoknak, így alkothatunk tárgyilagosabb képet a szovjet rendszer jellegéről, politikai, gazdasági, társadalmi hatásáról. Számos könyv, tanulmány tisztázott sok kérdést.

A vallásilag megosztott Kárpátalja görög katolikus és református egyháztörténetét feldolgozták, de a régió egyháztörténelmének fehér foltját alkotja a kárpátaljai római katolikus egyház és híveinek élete és sorsa. A római katolikus papok elítélése és deportálása ugyan közismert tény volt, de ezeknek az eseményeknek a háttere, körülményei, a szovjethatalomnak a katolikusokkal szemben folytatott egyházpolitikája – a források feltáratlansága miatt – jórészt feldolgozatlan.²

Kárpátalján az 1944-ben bekövetkezett rendszerváltásnak, a szovjet rendszer kiépítésének egyik fontos összetevője volt az ateista nevelés, mely nagymértékben veszélyeztette az egyház életét. Majnek Antal, apostoli adminisztrátor megfogalmazása szerint a „vallásosság, a hívő emberek meggyőződése elleni harc 1945-től a hivatalos politika szintjére emelkedett”³.

1945-ben Sztálin kiadta egész Közép-Kelet Európára vonatkozó rendeletét, amelynek nyíltan az volt a célja, hogy az egyházakat megbénítsák, és kiöljék a hitet az emberekből. Ez Közép-Kelet Európa országaiban a belső politikai viszonyok függvényében történt, de a módszer mindenütt azonos volt. A kárpátaljai magyar egyházak ellen itt léptek fel a legkíméletlenebbül, mert a végső cél az volt, hogy a területet beolvasszák a szovjet birodalomba. Hatásosan megtervezett forgatókönyv szerint a kezdeti – látszólagos engedékenységet a tiltások, majd a brutális leszámolás követte. Ennek a fokozatosságnak lélektani hátterében az a szándék állt, hogy lépésről lépésre morzsolják fel az emberek lelki ellenálló képességét, reménykedését, méltóságát. Fokozatosan alakították ki bennük a teljes kiszolgáltatottság érzését.

Ez idő tájt a kárpátaljai katolikusok vezetője és védelmezője Pásztor Ferenc volt. Életének főbb állomásai: 1911-től doboruszkai plébános, 1923-tól szentszéki tanácsos, 1932-ben került Beregszászra, főesperessé nevezték ki, majd 1941-ben pápai prelátus lett, 1944-ben pedig különleges felhatalmazással rendelkező főesperes. Az 1939-ben újraegyesített szatmári egyházmegye püspöke a háborús frontvonal közeledtével részhelynököket (vikáriusokat) nevezett ki arra az esetre, ha megszakadna a kapcsolat az egyházmegye központjával. 1946. április 15-én a főpásztor Scheffler János rendkívüli állapotot léptetett életbe, és Pásztor Ferenc beregi főesperest kinevezte az Ukrajnához került terület különleges helynökévé, s ő ebben a hivatalában a katolikus érdekeket letartóztatásáig védelmezte.⁴

A hadi helyzet ekkor már teljesen bizonytalan volt, de szeptember elején még nem volt közvetlen katonai veszély. Pásztor Ferenc római katolikus plébános felhívta a hívek figyelmét: a szülők lelkiismereti kötelessége, hogy katolikus iskolába járassák gyermekeiket. A beiratkozás szeptember 1-2-án a katolikus kultúrházban és a zárdának nevezett épületben⁵ történt. Az első osztályba lépők szülei hozták magukkal az állami anyakönyvi hivatalból a születési igazolást.⁶ A beiratkozás alkalmából a tanulóknak diák misét tartottak vasárnap a templomban. Szeptember közepén Pásztor Ferenc kihirdette azt is, hogy légitámadás esetén csak délután vagy este tartják meg a misét.⁷

A hadi helyzetben azonban kérdéses volt, hogy megkezdődhet-e a tanítás.

Október 1-én, szülőértekezleten beszélték meg a tanítás lehetőségét. Bohán Béla plébános közlése szerint az is felmerült, hogy az iskolát hadikórházként működtetik, de erről konkrét feljegyzések nincsenek.

1944-ben megindult a 4. Ukrán front támadása az északkeleti-Kárpátokban kiépített Árpád vonal ellen. Szeptember 27-én a szovjet csapatok elérték és átlépték a Tatár-hágót. A német ellenállás és a magyarok kiugrási kísérlete két-három héttel elhalasztotta a további offenzívát. A kiugrási kísérlet sikertelensége, a hadsereg meghasonlottsága idézhette elő, hogy a magyarok 1944. október 15-én elrendelték Ungvár kiürítését, ezzel Kárpátalján megszűnt a magyar közigazgatás. Szinte kétnaponként kerültek szovjet kézre a fontosabb helységek és városok⁸, Csapnál azonban még november második harmadáig folytak a harcok. November 25-én a város elfoglalásával Kárpátalja megszállása befejeződött.

Ismeretes, hogy a szovjet hatalom az 1944-es év végén még nem korlátozta a szabad vallásgyakorlatot. Pásztor Ferenc október 29-én híveinek kiemelte: „Megnyugvásul vesszük tudomásul, hogy a vallás szabad gyakorlata nincs korlátozva, istentiszteleteinket végezhetjük a megszokott rendben és időben.”⁹ A prédikációk alkalmával, a hirdetésekben népét arra szólította fel, hogy az új hatósági rendeleteknek engedelmességedjenek, “nehogy bárkit is kellemetlenség érjen.”¹⁰

Ennek az lehetett a fő oka, hogy a szovjetek számára stratégiailag létfontosságú Kárpátalja októberi megszállása után fő céljuk a terület katonai-politikai – hatalmi konszolidációja volt, Kárpátalja bekebelezésének diplomáciai elfogadtatása. 1944. november 13-án a kommunisták 3000 főből álló első pártkonferenciája határozatot fogadott el Kárpát-Ukrajna egyesítéséről Szovjet–Ukrajnával. November 26-án Munkácson a népbizottságok kongresszusának 663 küldötte kérte a Szovjet Legfelsőbb Tanácsot, hogy csatolja Ukrajnához Kárpátalját.¹¹ Ennek szövegét sokszorosították, és 300000 emberrel írták alá. Magyarország és Csehszlovákia lemondott a területről, a szovjetek kész helyzet elé állították a világot.¹²

A 4. Ukrán front vezetése 1944. november 13-án határozatot fogadott el: a német és a magyar hadköteles férfiakat „ugyanúgy, mint az ellenség katonáit le kell tartóztatni és...külön csapatokban, listák szerint, konvoj alatt hadifogolytáborba kell irányítani.”¹³

Míndezen után a magyar lakosság körében teljes volt a rettegés. Az adventi időben, 1944. december 13-án Pásztor Ferenc kihirdette a híveknek, hogy „... e nehéz időben, amikor roskadozik vállunk a súlyos kereszt alatt, amikor a történelem gyászos napjaiban az emberiség milliói járják a Kálvária útját, csak a Krisztus keresztútján találunk erőt, vigasztalást. Ezért egész adventben minden hétköznap d. u. 3 órakor keresztutat fogunk végezni itt a templomban. Jöjjenek a hívek, akiknek keresztjük van és kinek nincsen, azok is vegyenek részt ebben az ájtatóságban, s a kereszt lábaihoz tegyük le a fájdalmainkat, hogy ott enyhületet találjunk.”¹⁴ Adventben ez szokatlan volt, valószínűleg Pásztor Ferenc ezzel akarta híveit kitartásra ösztönözni.

A hívő ember számára a vallás, a hit, nem templomi szertartások összessége volt, hanem olyan érzés, amit kisgyerekkorban kifejlesztettek, a hitoktatással és az elemi iskolai neveléssel erősítettek, és végül öntudatos világnézeté alakítottak. A katolikus iskola és oktatási rendszer tehát a vallásosság fontos szervező ereje volt, talán ezért is volt az iskolaügy Pásztor Ferenc szívügye. A kultúra és művelődés előmozdítójaként nyerte el a szentszéki tanácsosi címet, ő volt a katolikus iskolák felügyelője Kárpátalján, 1938-ban a beregszászi római katolikus egyház elnökeként újabb fiúosztályt hozott létre. A katolikus beregszászi iskola komoly nevelő hatását jól tükrözi az 1938-as jelentés. A Beregszászra települt Páli Szt. Vincéről nevezett szatmári Irgalmas Nővérek tanítónői minden szabadidejüket a gyermekek iskolán kívüli oktatására-nevelésre fordították.

Így érthető, hogy a katolikus iskolának különleges jelentőséget tulajdonított Pásztor Ferenc. 1945 tavaszán kérelmet nyújtott be 177 szülő aláírásával a Zakarpatszka Ukrajna Tanügyi Osztályának, hogy a beregszászi római katolikus egyházközösség által fenntartott elemi fiú és lányiskolában engedélyezzék a magyar tannyelvű tanítás megkezdését. Ezt azzal utasították vissza március 13-

án, hogy „a kérelemmel a Nemzeti Bizottság nem foglalkozik, mert a Zakarpatszka Ukrajnában, miként a Szovjetben a tanítás teljesen ingyenes és csak állami iskolák vannak, így a felekezeti iskolák nem terjeszthetnek be ilyen kérelmet. „ A kézbesítés után 15 napon belül fellebbezéssel lehetett élni, Pásztor Ferenc 1945. április 5-én beadta újra a 177 szülő által aláírt kérelmet a Nemzeti Bizottság Elnökségének a magyar nyelvű tanítás engedélyezésére, amit a következő megjegyzésekkel egészített ki:

„1. A szülők kérelme általánosságban csak a magyar tannyelvű taníttatás engedélyezésére vonatkozik, s nem említi s nem is érinti az iskolának felekezeti jellegét.

2. Az egyházközösség hivatalos képviselote kötelezettséget vállalt ugyan s az erről szóló nyilatkozatot írásban is csatolta az iskola dologi kiadásainak viselésére, de csak abban az esetben, ha a politikai község e terhek viselésére nem vállalkoznék.

3. A magyar tanítás engedélyezése esetében iskolánk aláveti magát az állam törvényeinek s kötelezi magát képesített tanerő által az állam nyelvének előírt óraszámában való tanítására, csak annyit kér az illetékes tanügyi hatóságtól, hogy a felekezeti iskolánál eddig működött tanerői és szerzetes tanítónői, amennyiben az állami törvényekben megfelelnek, továbbra is alkalmaztassanak”¹⁵

Pásztor Ferenc megkapta az iskola megnyitásához szükséges feltételeket 10 pontban összefoglalva. A Zakarpatszka Ukrajna meghatalmazott Központi Tanácsa a magyar tannyelvű tanítás megkezdését az alábbi feltételek alapján engedélyezte:

„1. A magyar tannyelvű elemi iskolák megnyitását esetről-esetre az NRZV (tanügyi osztály) engedélyezi olyan helyeken, ahol a legutóbb megszállás előtt is magyar tannyelvű tanítás volt, s ahol legkevesebb 30 tanköteles korú gyerek található.

2. Az NRZV az iskola megnyitását csak a tanköteles korú gyerekek szüleinek és a helyi komité írásbeli kérelmére, engedélyezi.

3. Az erre vonatkozó írásbeli kérelmeket a járási tanfelügyelőséghez kell, benyújtani s csatolni hozzá a következő mellékleteket: ...

4. A tanszemélyzetet teljes egészében az állam fizeti.

5. Minden osztályban, évfolyamban kötelező tantárgyként legkevesebb heti 12 órában az ukrán nyelv tanítandó.

6. Kötelező tantárgyként, de magyar nyelven tanítandó a magyar iskolákban SSSR alkotmánya, története, földrajza.

7. Azok a tanulók, akik jelenleg és eddig ukrán nyelvű kurzusokra jártak, a szülők kívánságára átléphetnek a megnyitandó magyar tannyelvű osztályokba, iskolákba.

8. A jelen rendelettel megnyíló magyar osztályok, iskolák megnyitásával kapcsolatban figyelmeztetnek a tanítók, hogy őrizkedjenek minden agitációtól. Ha ilyen eset előfordul, az ezzel járó következményekért a felelősséget viselniük kell.

9. Csak a volt csehszlovák állampolgársággal rendelkezők taníthatnak.

10. Végül felhívom mindazokat a magyar tanítókat, akik a megnyitandó magyar iskolában tanítani óhajtanak, ebbeli kérelmüket kérvény formájában megírva a járási tanfelügyelőséghez nyújtják be. Kérvényükhöz igazolásukat is csatolják.”¹⁶

1945. június 23-án, az iskolaigazgató-helyettes felkérését küldött a Főtisztelendő Lelkészi Hivatalnak: június 24-én hirdessék ki az istentiszteleten, hogy „az NRZV rendelet értelmében az ukrán, valamint a magyar tannyelvű állami elemi népiskolák /az állami leányiskolában/ a beíratások 26-, 27-, 28-, 29- és 30-án d. e. 8-12-ig, d. u. 2-5-ig tartanak.”¹⁷ Bejelentették, hogy a 6-14 év közötti tanulók tankötelesek, és azon szülők ellen, akik pedig nem gondoskodnak gyermekük oktatásáról „a szovjet törvények szerint a legszigorúbb eljárás lesz foganatosítva.”¹⁸ Ez a felhívás az óvodákra is vonatkozott. Pásztor Ferenc 1945. június 24-én, az istentiszteleten kihirdette a hívek számára, hogy Zakarpatszka Ukrajnában a tanítás teljesen ingyenes és csak állami iskolák vannak. Pásztor Ferenc törvényadta jogával élve fellebbezett. 1946. november 19-én felszólították a plébánost, hogy adja át az iskolát az államnak, és ezzel felekezeti jellege megszűnt. Az ott tanító nővérek elköltöztek a városból, máshova mentek tanítani. Ez lett a kórházban önkéntesen dolgozó nővérek sorsa is. Az elesettek, betegek testi-lelki ápolását csak civil ápolóként végezheték.¹⁹

A szovjet hatóságok a vallás gyakorlásának viszonylagos korlátozását követően arra törekedtek, hogy a templom falai közé száműzzék a vallásgyakorlatot. A katolikus lelkület és értékrend kialakításának, megőrzésének, fejlesztésének fontos elemét alkotta a hitoktatás. A hatóságok az 1944-45-ös tanévben heti két órában majd egy órára csökkentették a hittan iskolai oktatását, a következő évben azonban teljesen betiltották, és azt csak valamilyen iskolán kívüli formában gyakorolhatták.

Pásztor Ferenc volt a hitoktatókat felügyelő bizottság elnöke. A félelem és a megfélemlítés légkörében Pásztor Ferenc 1945. szeptember 15-én szigorúan felhívta a szülőket és nevelőket, hogy gondoskodjanak gyermekeik vallásos neveléséről és hitoktatásáról abban a korban, amikor a lélek fogékony úgy a jó, mint a rossz befogadására. A diákokat több csoportra osztották a korosztály szerinti oktatás céljából. A fiúkat, a lányoktól elkülönítve a katolikus kultúrházban (a mai máltai szerzetsszolgálat épülete) oktatták, nevelték, a lányok számára a Szt. Anna zárdát (a mai római katolikus plébánia épülete) jelölték meg.

A korcsoportokat a következő módon osztották fel:

„I. csoport: 7-8 éves

II. csoport: 9-10 és 11 éves

III. csoport: 12-13 és 14 éves

IV. csoport: 15 éven felüliek és felnőttek részére”²⁰

A hitoktatás pontos idejét később, 1945. szeptember 23-án hirdette ki Pásztor Ferenc a szentmise után. Úgy állították össze a csoportfoglalkozásokat, hogy

ne zavarja az iskolai oktatás idejét: kedden d. e. 9-10 óráig az I-II. osztályosok, d. u. 3-4-ig az I. osztály, 4-5-ig a III-IV. osztályosok oktatása folyt. Csütörtökön d. e. 9-10 óra között az V-VI. és VII. osztályosok foglalkozását tartották meg. A felnőttek hitoktatását, 15 éven felüliek részére vasárnap d. u. 5 órára szervezték a templomban, amelyre nem csak a fiatalságot, hanem a szülőket is várták.”²¹

A későbbiekben ezeket az épületeket államosították, elvették az egyháztól tulajdonaikat. A hitoktatás a templomba szorult, a papok magánházakban húzták meg magukat, mivel a plébánia épületét is eltulajdonították.

A vidéki filiákban szintén megkezdtek a hitoktatást, hogy „az ott élő gyerekek számára biztosítsák a jó neveltetésben való részesítés lehetőségét.”²²

Pásztor Ferencet már korábban is erős szociális érzékenység jellemezte. A szegénység, nyomor és nélkülözés közepette is igyekezett híveinek ínséges helyzetét enyhíteni. 1946-ban nagybőjti időben csak hamvazószerdán és nagy-pénteken kötelezték a híveket a szigorú böjt megtartására, és arra kérte őket, hogy a többi napokon azt fokozottabb imával, irgalmassággal, jó cselekedetekkel, önmegtágadással pótolják. Pásztor nemcsak a nyugdíj nélkül maradt papoknak, templomoknak, zárdáknak, hanem a nélkülöző családoknak is gyűjtést rendezett. Azok segítségére számított, akiknek még van némi feleslegük.²³

Már 1945-ben megkezdődött a katolikus közösségek lefejezése, a katolikus papok elhurcolása. 1945-ben 3 papot tartóztattak le. ²⁴ Kezdetben ez elsősorban azokat érintette, akiknek döntő szava volt az egyházban: vikáriusokat, főespereseket, espereseket. Pásztor Ferenc 1946. március 10-én kihirdette, hogy „e héten szerdán, pénteken és szombaton és e napokon imáinkat, böjtjeinket ajánljuk fel arra a szándékra, hogy az Úr jó papokat küldjék híveink lelki vezetésére.”²⁵ 1946-ban három papot ítélték el (dr. Tóth Józsefet, Lőrincz Istvánt, Tindra Ernőt 4-5 évre). 1948-ban vízváltó volt. Újabb letartóztatási hullám következett, arányában ez felülmúlta az elhurcolt görög katolikus és református lelkészek arányát. 1949-ben 5, 1950-ben 6, 1951-ben 3 papot ítélték 25-25 évre. Pásztor Ferencet 1949-ben koholt vádakkal elítélték, hónapokig tartó vallatások után, úgy döntöttek, hogy fizikailag megfelel a munkatáborra, és 25 évi kényszermunkára ítélték, 69 éves korában. Ott is halt meg 1951. október 15-én, egy tömegsírban nyugszik. Végül a sor a második helynök, dr. Bujaló Bernát elítélésével zárult 1952. május 29-én, 10 évre.”²⁶ A kárpátaljai 41 fős aktív római katolikus papság 46%-át, 19 főt zártak börtönbe, küldtek lágerekbe.

1945-46-ban a létszámcsökkenés ellenére, egyre nehezebb körülmények között, de a kárpátaljai magyar katolikusok még fenn tudták tartani vallásos életvitelüket. Pásztor Ferenc gyűjtést szervezett a lerombolt kiskiráti templom felépítésére, 1946. szeptember 12-13-14-én lelkigyakorlatot tartott a beregszászi templom felszentelésének 100. évfordulóján, 1947-ig megtartották az ünnepi körmeneteket, a bérmlásokat. A szentmisék számát azonban kénytelen volt csökkenteni.

Ily nyomás alatt az egyház közösségei megszűntek és a lelkipásztorok folyamatos elhurcolása hatására, pedig az egyéb társaságok is eltűntek (Mária Kongrenáció, Oltáregylet, Rózsafüzér Társulat).

Bohán Béla ismertetése szerint – a kialakult helyzetben az egyház irányítása, működtetése, egyáltalán fennmaradása emberfeletti erőfeszítéseket követelt. Az elhurcolt papokat nem tudták helyettesíteni, mert a hatóságok megtiltották, hogy a szemináriumba bárkit is felvegyenek. Skultéty Csaba sajátos megfogalmazása szerint a szovjet egyházpolitika a kárpátaljai katolikusokkal szemben a „kihálási elvet követte”. 1944-től 45 éven át egyetlen új misés pap sem volt.²⁷ Államosították, vagyis elkobozták a plébániákat, papi lakásokat, ezért magánházakban húzták meg magukat. Jövedelemadóval sújtották a papságot is, működésükért „luxus-adót” kellett fizetniük. Sorra zárták be a templomokat. A kárpátaljai plébánosok létrehozták az úgynevezett „Húszas Tanácsot”, amely bérelhette az időközben állami tulajdonba vett templomot és gondoskodhatott fenntartásáról, adója vagy bére fizetéséről.

A hatóságok tiltották a vallásosság bármilyen külső megnyilvánulását. Nem lehetett harangozni, különösen a városokban. A papok reverendában vagy liturgikus ruhában nem mutatkozhattak az utcán, csak a templomban. A halottat sem kísérhették ki a temetőbe.

A hitoktatás szigorúan tilos volt, egyedül a szentmisét és a temetések végzését engedélyezték. Az áldozásra szülők, vagy egy-egy apáca, megbízható személy, titokban készítette fel a gyerekeket, és kisebb csoportban, feltűnő ünnepélyesség nélkül történt az elsőáldozásuk. A bérmálást megtarthatták, de a nyilvános esketést, a templomba való ünnepélyes bevonulást sem engedték, így a hívek titokban keresték fel a plébánost. A temetési szertartás megmaradt, de csak a házban végezhették, a ravatalozóban nem.²⁸

A magyar katolikus papokat és a lakosságot a legbrutálisabb diktatúra sem tudta megtörni. A 19 elítélt papból, Sztálin halála után, 17-en visszatértek Kárpátaljára, hogy híveiket szolgálják. Ekkor új fejezet kezdődött Kárpátalja katolikusainak történetében.

FORRÁSOK JEGYZÉKE:

1. Beregszászi Anyakönyvi Hivatal Vezetőségének feltételei az iskola megnyitásáról. 1945.
2. Bohán Béla: A kárpátaljai római katolikus egyház 1956-ban. Kézirat.
3. Iskolaigazgató felhívása a Főtisztelendő r. kat. Lelkészi Hivatalnak, Beregszász, 1945. június 23.
4. Pásztor Ferenc: Kérelem a magyar tannyelvű tanításra. Beregszász, 1945. április 5.
5. Pásztor Ferenc hirdetőkönyve (1932-47).

ÉLŐFORRÁSOK:

P. Bohán Béla SJ. A beregszászi római katolikus egyház plébánosa

FELHASZNÁLT IRODALOM:

1. Bendász István-Bendász Dániel: Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és elhurcolt papjai. Ungvár-Budapest, Galeria-Écriture, 1994.
2. Bohán Béla SJ: Adalékok a Szatmári Egyházmegye XX. századi történetéhez. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 2007. 19. évf. 3-4. szám.
3. Botlik József: Hármass kereszt alatt. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum, Bp., 1997.
4. Botlik József: Egestas Subcarpathica. Bp., Hatodik Síp Alapítvány, 2000.
5. Botlik-Dupka: Ez hát a hon. Mandátum kiadó, Budapest, 1991.
6. Dömöcki András: A novemberi manifesztum. In: Útközben, KMKSZ, 1998.
7. Dupka György. Egyetlen bűnük a magyarságuk: Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól, 1944-46, Intermix Kiadó Bp. 1993.
8. Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház történelme 1944–1990 közt. In.: Radvánszky Ferenc: Kárpátaljai Református Templomok. Ungvár–Beregszász 2000.
9. Majnek Antal: A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Útközben, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 1998.
10. Móricz Kálmán: Kárpátalja sorsfordulói. Hatodik Síp Alapítvány, Bp., 2001.
11. Peyer–Müller, F: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1994.
12. Skultéty Csaba: Kárpátalja magyarsága a viharok sodrában. Kairosz kiadó, Bp., 2009.

JEGYZETEK:

¹ Botlik József: Hármass kereszt alatt. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum, Bp., 1997. Bendász István-Bendász Dániel: Helytállás és tanúságtétel. A munkácsi görög katolikus egyházmegye hitvalló és elhurcolt papjai. Ungvár-Budapest, Galeria-Écriture, 1994. Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház történelme 1944–1990 közt. In.: Radvánszky Ferenc: Kárpátaljai Református Templomok. Ungvár–Beregszász 2000, Peyer–Müller, F: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, Budapest, 1994.

² Az Ungváron található KGB iratok számomra hozzáférhetetlenek voltak. A beregszászi egyház irattárában sok publikálatlan korabeli irat, feljegyzés, levél található. Ezenkívül a beregszászi katolikus egyház kéziratárában értékes és részleteket is ismertető feljegyzések, visszaemlékezések, adatközlők információi segítettek kutatásaimat. Külön ki kell emelnem Bohán Béla beregszászi plébánost, aki nagy segítséget jelentett az adatokból hiányzó iratok pótlására, magyarázatával és a vele készített mélyinterjúk segítségével. Nagyon hálás vagyok segítő munkájáért.

³ Majnek Antal: A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Útközben, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (a továbbiakban: KMKSZ) 1998, 55.

⁴ Bohán Béla: A kárpátaljai római katolikus egyház 1956-ban. (a továbbiakban: Bohán: Katolikus egyház 56-ban) Kézirat Beregszászi római katolikus Egyház kéziratára. (A továbbiakban: BRKEK)

⁵ Itt elemi iskolás lányokat oktattak.

⁶ Pásztor Ferenc. 1944. július 27. In: Beregszászi Római Katolikus Egyház Irattára. (a továbbiakban: BRKEI)

⁷Uo. 1944. szeptember 17.

⁸ Október 16-án Rahó, 18-án Volóc, 22-én Ökörmező és Técső, 24-én Huszt, Nagyszőlős, 26-án Beregszász, Munkács, Nagyberezna, 28-án Ungvár került szovjet kézre.

⁹ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1944. október 29. In: BRKEI

¹⁰ Uo.

¹¹ A dokumentumot közli: Botlik-Dupka: Ez hát a hon. Mandátum kiadó, Budapest, 1991. 152.

¹² Dömöcki András: A novemberi manifesztum. In: Útközben, KMKSZ, 1998, 164. o. Botlik: Egestas 284. Az elcsatolás részleteit ismerteti: Móricz: im. 125-136.

¹³ Dupka György. Egyetlen bűnük a magyarságuk: Emlékkönyv a sztálinizmus kárpát-aljai áldozatairól, 1944-46, Intermix Kiadó Bp. 1993. 7.

¹⁴ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1944. december 3. In: BRKEI

¹⁵ Pásztor Ferenc: Kérelem a magyar tannyelvű tanításra. Beregszász, 1945. április 5. In: U. o.

¹⁶Beregszászi Anyakönyvi Hivatal Vezetőségének feltételei az iskola megnyitásáról. 1945.

¹⁷U. o.

¹⁸ Iskolaigazgató felhívása a Főtisztelendő r. kat. Lelkészi Hivatalnak, Beregszász, 1945. június 23. Uo.

¹⁹ Bohán Béla SJ: Adalékok a Szatmári Egyházmegye XX. századi történetéhez. (a továbbiakban: Bohán B.: Adalékok) In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 2007. 19. évf. 3-4. szám. 121.

²⁰ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1945. szeptember 23. BKEI

²¹ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1945. szeptember 23. BRKEI

²² U. o.

²³ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1946. március 3. In: BRKEI

²⁴ Majnek Antal: i. m. 55.

²⁵ Pásztor Ferenc hirdetőkönyve. 1946. március 10. In: BRKEI

²⁶ Bohán: Katolikus egyház 56-ban

²⁷ Skultéty Csaba: Kárpátalja magyarsága a viharok sodrában. Kairosz kiadó, Bp., 2009. 133-134.

²⁸ Bohán B.: Adalékok..., 121.